অধ্যায় ১০ ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্য বা অনন্যতা

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য
১০.২ পৰিচয়
১০.৩ দৈহিক মানদণ্ড
১০.৪ স্মৃতি মানদণ্ড
১০.৫ জাঁ পল ছার্ত্রেৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পৰ্কীয় মত
১০.৬ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্বন্ধে এটি সূক্ষ্ম সমালোচনা
১০.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো
১০.৮ অধিক জানিবলৈ
১০.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১০.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- দৈহিক মানদণ্ড সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিব পাৰিব
- মানসিক মানদণ্ড বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- ব্যক্তি তাদাত্ম্য বা অনন্যতা সম্পৰ্কে জাঁ পল ছার্ত্রেৰ মত আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ব্যক্তি তাদাত্ম্য বা অনন্যতা সম্পৰ্কে এক সমালোচনা দাঙি ধৰিব পাৰিব।

১০.২ পৰিচয়

ব্যক্তি তাদাত্ম্য সমস্যাটো হৈছে এজন ব্যক্তিৰ পৰিচয়ৰ ধাৰাবাহিকতা সম্পৰ্কে এক দাৰ্শনিক অনুসন্ধান। কিছুমান দাৰ্শনিকে এই সমস্যাটোৰ লগত জড়িত হ'ব নিবিচাৰে, কাৰণ তেওঁলোকৰ মতে সাদৃশ্য আৰু পৰিৱৰ্তন দুয়োটাই অসংগত (অমিল)। আনহাতে আন কিছুমানৰ মতে সাদৃশ্য আৰু পৰিৱৰ্তন সংগত। এই সম্পৰ্কে দাৰ্শনিকসকলে দুটা মানদণ্ড নিৰ্ণয় কৰিছে, যিয়ে ব্যক্তিগত ৰহস্যময় তাদাত্ম্যতা বা অনন্যতা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰে। সেইকেইটা হৈছে— (১) দৈহিক বা শাৰীৰিক সাদৃশ্য বা তাদাত্ম্য (২) মানসিক সাদৃশ্য বা তাদাত্ম্য

এতিয়া আমি ব্যক্তি তাদাত্ম্যতা সমস্যাটো আলোচনা কৰিবৰ বাবে এই দুয়োটা মানদণ্ড বহলাই আলোচনা কৰিম।

১০.৩ দৈহিক মানদণ্ড

দৈহিক মানদণ্ড অনুসৰি ব্যক্তি তাদাত্ম্যক দৈহিক সাদৃশ্য বা তাদাত্ম্যৰ জৰিয়তে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। 'Spiritualism' নামৰ প্ৰবন্ধত এফ, এইচ, ব্ৰেদলিয়ে (F. H. Bradley) যুক্তি দাঙি ধৰিছে যে ব্যক্তি অনন্যতা বা তাদাত্ম্যৰ বাবে দৈহিক সাদৃশ্য বা তাদাত্ম্য এক প্ৰয়োজনীয় মানদণ্ড। বি এ অ' উইলিয়ামে (B. A. O. William) 'Personal Identity and Individualism' নামৰ গ্ৰন্থত দেহৰ দ্বাৰা আত্মাৰ চিনাক্তকৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ব্ৰেদলিৰ দৰে উইলিয়ামেও যুক্তি দিছে যে 'দৈহিক তাদাত্ম্যতা সদায়েই ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়' (Bodily identity is always a necessary condition of personal identity)। কিন্তু এ জে আয়াৰে (A. J. Ayer) মত পোষণ কৰে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য দৈহিক সাদৃশ্য বা তাদাত্ম্যৰ জৰিয়তে ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ যদিও আত্মাৰ তাদাত্ম্যতা, দেহৰ তাদাত্ম্যতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তথাপিও আত্মা বা ব্যক্তি আৰু দেহ একে নহয়। দেহ আমাৰ চিনাক্তকৰণ উপায় কিন্তু ই ব্যক্তি তাদাত্ম্যতাৰ উপায় হ'ব নোৱাৰে।

দার্শনিক ষ্ট্ৰ'ছন (Strawsan) আৰু আয়াৰে (Ayer) প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে দৈহিক তাদাত্ম্যতাৰ মানদণ্ডক সমৰ্থন কৰিছে। ষ্ট্ৰ'ছনৰ মতে 'ব্যক্তি তাদাত্ম্য' ধাৰণাটোৰ 'তুলনামূলকভাৱে কম তাৎপৰ্য' আছে। তেওঁৰ মতে ব্যক্তিৰ ধাৰণাটোহে কেৱল আদিম। তেওঁৰ মতে এজন ব্যক্তিক আমি তেওঁৰ বাহ্যিক আৰু আন বৈশিষ্ট্যবোৰৰ জৰিয়তে চিনাক্ত কৰিব পাৰো। তেওঁ কোনো বিশেষ সচেতনতাৰ প্ৰাথমিক অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰিছে আৰু দাবী কৰিছে যে দেহেই ব্যক্তিগত তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড।

ষ্ট'ছনৰ দৰে আয়াৰেও ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ধাৰণাটো অলপ বেলেগ দৃষ্টিভংগীৰে আলোচনা কৰিছে। তেওঁ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সমস্যাটো স্বীকাৰ কৰা নাই। তেওঁৰ মতে দেহক বাদ দি কোনো প্ৰত্যক্ষ থাকিব নোৱাৰে। কোনো নিয়মৰ জৰিয়তে ব্যক্তি প্ৰত্যক্ষক বান্ধি ৰাখিব নোৱাৰি। স্মৃতি অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টিৰ লগতে জড়িত। কিন্তু ই চক্ৰক দোষযুক্ত কাৰণ স্মৃতিয়ে ঘটনাৰ চিন্তাক নিৰ্দেশ দিয়াৰ উপৰিও ব্যক্তিৰ নিজস্ব অভিজ্ঞতাকো নিৰ্দেশ দিয়ে।

ব্যক্তি তাদাত্ম্য, দৈহিক তাদাত্ম্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল মতটো সমালোচনা মুক্ত নহয় কাৰণ দেহমুক্ত অস্তিত্বৰ ক্ষেত্ৰত দৈহিক মানদণ্ড প্ৰযোজ্য নহয়। আয়াৰে ভাবে যে ষ্ট্ৰছনে 'অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টিৰ ছবি' (Picture of a heap of experience) দ্বাৰা বিপথে পৰিচালিত হৈছিল, যিবোৰ সিহঁতৰ নিজ নিজ গৰাকীৰ লগত আৰোপিত হৈ আছে। কিন্তু এই ছবি সত্য নহয় কাৰণ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ক্ষেত্ৰত, "অভিজ্ঞতা এক শৰীৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নেকি?" প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰিব নোৱাৰি। ব্যক্তিজনৰ উল্লেখ নকৰাকৈ ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতা গণনা কৰিব নোৱাৰি। আয়াৰৰ মতে ব্যক্তি এজনক তেওঁৰ শৰীৰৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰিব পাৰি। অভিজ্ঞতাই ব্যক্তিৰ শৰীৰক নিৰ্দেশ দিয়ে, যি ঘটনাৰ অভিজ্ঞতাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত। শৰীৰ নোহোৱাকৈ ঘটনাৰ অভিজ্ঞতাৰ প্ৰশ্নই উঠিব নোৱাৰে। সেই বাবেই আয়াৰে মত পোষণ কৰে

যে অভিজ্ঞতাৰ বাবে ব্যক্তিৰ শৰীৰ বা দেহ অতি প্ৰয়োজনীয়। কিন্তু ই এইটো নুবুজায় যে মোৰ অভিজ্ঞতা আন এজন ব্যক্তিৰ আচৰণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। তথাপি এইটো সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰি যে তেওঁৰ শৰীৰ বা দেহ সম্পৰ্কীয় ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মতবাদটোৰ বাবে ব্যক্তিৰ শাৰীৰিক অৱস্থা অত্যন্ত আৱশ্যক। আয়াৰে ব্যক্তি মানেই শৰীৰ অথবা মানসিক ঘটনা মানেই শাৰীৰিক ঘটনা বুলি ক'ব বিচৰা নাই। তেওঁ মানসিক ঘটনাৰ অৱস্থিতি আৰু পৰিচয় পৃথকে নিৰূপণ কৰিছে কিন্তু ই শৰীৰক বাদ দি সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে। সেইদৰে তেওঁৰ মতে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ক্ষেত্ৰত স্মৃতিয়ে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে কিন্তু ই এই ক্ষেত্ৰত অত্যাৱশ্যকীয় চৰ্ত বা মানদণ্ড হ'ব নোৱাৰে। শৰীৰ বা দেহ নোহোৱাকৈ ই নিজস্বভাৱে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড হ'ব নোৱাৰে। বাৰ্নাড উইলিয়াম Bernard William), টেৰেঞ্চ ফেনেলহিউমাণ্ড (Terence Phenelhumand) আৰু আন বহুতে ব্যক্তি তাদাত্ম্য, শাৰীৰিক বা দৈহিক তাদাত্ম্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল বুলি মত পোষণ কৰে। আয়াৰৰ দৈহিক তাদাত্ম্য মতবাদে ব্যক্তিৰ দেহবিহীন অস্তিত্ব নুই কৰে। তথাপি ধৰ্মীয় দৃষ্টিকোণৰ পৰা শৰীৰবিহীন অস্তিত্ব বা মৃত্যুৰ পিছত জীৱন গ্ৰহণযোগ্য। এই প্ৰসংগত এন্‌টনী ফ্লিউৰে (Anthony Flew) কৈছে যে— 'a disembodied person is no more a special sort of person than is an imaginary person and disemdboiment is no more a possible state of a person than is non existence.' (Flew, A : can a man witness his own funeral?' in Blackstone, W. Teded.) Meaning and Existence (P-614) অৰ্থাৎ দেহহীন ব্যক্তি বিশেষ ব্যক্তি নহয় কেৱল কাল্পনিক ব্যক্তিহে আৰু দেহহীনতাৰ সম্ভাৱনা অস্তিতহীনতা বাদে আন হ'ব নোৱাৰে।

চিদ্‌নী শ্বমেকাৰৰ (Sydney Shoemaker) মতে স্মৃতিও এক মানদণ্ড কিন্তু ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ বাবে ই যুক্তিসংগতভাৱে প্ৰয়োজনীয়। দৈহিক তাদাত্ম্যৰ লগত সম্পৰ্কৰ অবিহনে স্মৃতি মানদণ্ডই স্বাধীনভাৱে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড হিচাপে ব্যৱহৃত হ'ব নোৱাৰে। সেয়ে দৈহিক তাদাত্ম্য মৌলিক মানদণ্ড।

বাৰ্নাড উইলিয়ামছে (Bernard Williams) তেওঁৰ 'Personal Identity and Individualism'ত শ্বমেকাৰতকৈও আগতে এই সম্পৰ্কে এক ভিন্ন আৰু বিশ্বাসযোগ্য ধৰণেৰে মত দাঙি ধৰিছে। তেওঁ উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে যে চাৰ্লছ যি 'গেই ফউক্‌চ' (Guy Fawkes) ৰ কৰ্ম আৰু অভিজ্ঞতাৰ স্মৰণ কৰিব পাৰে বুলি দাবী কৰে।

এই প্ৰসংগত উইলিয়ামে মত পোষণ কৰে যে যদি এইটো সম্ভৱ, তেন্তে চাৰ্লছে গেই ফৰ্ডকচ্‌ৰ অভিজ্ঞতা আৰু কৰ্মৰ দৰে নিজকে পৰিৱৰ্তন কৰা উচিত। সেইদৰে এইটোও অনুমান কৰিব পাৰি যে চাৰ্লচৰ ভায়েক ৰবাৰ্টেও ঠিক সেই ধৰণেই পৰিৱৰ্তন কৰা উচিত। আৰু দুয়োজনেই স্মৰণ কৰিব পাৰে বুলি দাবী কৰিব পাৰে যে গেই ফৰ্ডক্‌চৰ কৰ্ম আৰু অভিজ্ঞতা দুয়োজনৰে নিজৰ। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে দুয়ো একেলগে গেই ফউক্‌চ হ'ব নোৱাৰে। আৰু যদি সম্ভৱ হয়ো তেন্তে গেই ফউক্‌চ একে সময়তে দুঠাইত থাকিব নোৱাৰে

কাৰণ ই অযুক্তিকৰ। তাৰোপৰি যদি দুয়োজনেই গেই ফউক্চৰ দৰে একে হয় তেন্তে দুয়োৰে পৰস্পৰ মিল থাকিব যিটো অসংগত। (Proceedings of the Aristotelia Society, 1956-57)।

জড়বাদ এনে এক দার্শনিক তত্ত্ব য'ত মূল্য কেৱল জড় পদার্থৰ লগতেহে জড়িত, নৈতিক বা নান্দনিক গুণাৱলীৰ লগত নহয়। ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কীয় এই মতবাদে দুটা ক্ষেত্ৰ সামৰি লয়। সেইকেইটা হ'ল— (ক) মন সম্পর্কীয় দর্শন (খ) মার্ক্সীয় দর্শন। প্রথমটো মত অনুসৰি কেৱল জড় পদার্থহে অস্তিত্বশীল আৰু মন আৰু পদার্থক জড় পদার্থৰ পৰিৱর্তনৰ সহায়তহে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। দ্বিতীয়টো মতে সামাজিক পৰিৱর্তনৰ কথা উল্লেখ কৰে। জড়বাদৰ কঠোৰতম মত অনুসৰি মনক সম্পূর্ণৰূপে মগজুৰ দ্বাৰা পৰিচালিত দৈহিক ক্রিয়াই নিয়ন্ত্রণ কৰে। ইয়াৰোপৰি তেওঁলোকে সকলো মানৱীয় বিজ্ঞানকে পদার্থৰ অধীনলৈ নিয়ে।

দ্বিতীয় প্রকাৰৰ দার্শনিক গোট যি ব্রেনটেনোৰ (Brentano) মতক সমর্থন কৰে, তেওঁলোকে দাবী কৰে যে মনৰ দুইপ্রকাৰৰ ক্রিয়াৰ মাজত পার্থক্য আছে। প্রথম প্রকাৰে খবৰ বা সম্ভেদ প্রক্রিয়াৰ লগত জড়িত যি প্রাকৃতিক নিয়মৰ অধীনত। আনহাতে দ্বিতীয়টো ইচ্ছাৰ লগত জড়িত যি প্রাকৃতিক নিয়মৰ কিছুমান বাধা নিষেধৰ পৰা স্বাধীন।

আন কিছুমান দার্শনিকে দৈহিক বা শাৰীৰিক মানদণ্ডক মানদণ্ড বুলিয়েই স্বীকাৰ নকৰে, কাৰণ কিছুমান ক্ষেত্রত আমি লক্ষ্য কৰো যে মানুহৰ শৰীৰটোৱেই ব্যক্তি (person) নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে কমাত (Coma) অৱস্থাত থকা এজন ব্যক্তি যদিও জৈৱিকভাৱে জীৱিত কিন্তু শাৰীৰিক আৰু মানসিকভাৱে তেওঁ নিষ্ক্রিয় হৈ থাকে।

অগ্রগতি খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ দুই প্রকাৰৰ মানদণ্ড কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ দৈহিক বা শাৰীৰিক মানদণ্ড সমর্থন কৰা দুজন দার্শনিকৰ নাম লিখক?

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কে জড়বাদী মতটো কি? (২০টামান শব্দত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ তলৰ বাক্যকেইটা শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক?

(ক)'দৈহিক তাদাত্ম্য, ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কীয় একমাত্র মানদণ্ড (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) দৈহিক মানদণ্ডৰ পৃষ্ঠপোষক বার্নার্ড উইলিয়াম (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(গ)এৰিষ্টটলে দৈহিক মানদণ্ডৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ জড়বাদৰ দুই প্ৰকাৰৰ ক্ষেত্ৰ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ক্ষেত্ৰত কঠোৰতম জড়বাদ কি? (২০টামান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

চিন্তা-চৰ্চা কৰক ১০.১

দৈহিক মানদণ্ডই ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড বুলি ভাবিব পাৰিনে? আলোচনা কৰক।

উত্তৰ ঃ .....

.....

.....

.....

১০.৪ স্মৃতি মানদণ্ড

এইটো স্বীকাৰ্য যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য স্মৃতিৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। স্মৃতিক ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড হিচাপে ধৰা হয়। এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ শৰীৰৰ বিষয়ে নজনাকৈয়েও তেওঁ যে একেজনেই ব্যক্তি সেই কথা অনুভৱ কৰিব পাৰে। সেইবাবে যেতিয়া কোনোৱে দৈহিক মানদণ্ড প্ৰয়োগ নকৰে তেতিয়া তেওঁ স্মৃতি মানদণ্ড প্ৰয়োগ কৰিবই লাগিব।

ল'কে (Locke) কৈছে যে সচেতনতাই (Consciousness) হৈছে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মূল নীতি। তেওঁ যুক্তি দৰ্শাইছে যে আমাৰ অনন্যতা বা তাদাত্ম্য সচেতনতাৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ হ'ব পাৰে। আত্মা বা ব্যক্তিৰ বিভিন্ন সংবেদন, প্ৰত্যক্ষ, চিন্তা, অভিপ্ৰায় আদিক সচেতনতাইহে নিৰ্দেশ দিয়ে আৰু সেইটোৱেই বিভিন্ন সময়ত আত্মা বা ব্যক্তি যে একেই তাকো বিবেচনা কৰে। ল'কে স্পষ্টভাৱে ব্যক্ত কৰিছে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য কোনো আত্মিক দ্ৰব্য বা আত্মাই নিৰ্ণয় নকৰে কাৰণ যদি তেনে কোনো আত্মা আছে তেন্তে সেই আত্মা বা আত্মিক দ্ৰব্যই আকৌ শৰীৰ ধাৰণ কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকিব। উদাহৰণস্বৰূপে ল'কে যুক্তি দৰ্শাইছে যে যদি ধৰা হয়,

'A' ব্যক্তিজনে চক্রেটিছৰ আত্মা ধাৰণ কৰে, কিন্তু যদি চক্রেটিছৰ চিন্তা আৰু কৰ্মৰ দৰে সচেতনতা তেওঁৰ নাথাকে তেন্তে তেওঁ কেতিয়াও চক্রেটিছৰ দৰে ব্যক্তি হ'ব নোৱাৰে।

স্মৃতিয়েই একমাত্ৰ মানদণ্ড বোলা ল'কৰ মতৰ লগত চক্রকাৰ যুক্তি জড়িত হৈ আছে। এই চক্রকাৰ যুক্তি পোন প্ৰথম বাটলাৰে (Butler) আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে। স্মৃতিক ব্যক্তিৰ তাদাত্ম্যৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড বুলিব পাৰি বোলা ল'কৰ মতটো তেওঁ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সচেতনতাই ব্যক্তি তাদাত্ম্যক আগতীয়াকৈ ধাৰণ কৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি খণ্ডন কৰিছে। ই চক্রাকাৰ (circularity) দোষ বা আপত্তি।

ডেকার্টে (Descartes) কৈছে যে ব্যক্তিৰ ধাৰণাটোৰ চিন্তা আৰু বিস্তৃতি দুয়োটাই আছে। চিন্তাশীল ব্যক্তি হিচাপে তেওঁ অবিস্তাৰিত আকৌ দৈহিক দৃষ্টিকোণৰ ফালৰ পৰা বিস্তাৰিত। গতিকে ডেকার্টৰ মতে মন আৰু দেহ অপৃথক। ল'কে বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত ডেকার্টৰ মতক সমৰ্থন কৰিছে কাৰণ বস্তুক দেহতহে বিচাৰি পোৱা যায়। তেওঁৰ মতে ব্যক্তি এজন 'চিন্তাশীল, যৌক্তিক আৰু ভাবুক জীৱ যি নিজকে বিভিন্ন সময়ত আৰু বিভিন্ন ঠাইত একে ব্যক্তি বুলি ভাবে। ডেকার্টৰ দৰে তেওঁ দেহ আৰু মনক অপৃথক বুলি নিঃসৃত কৰা নাই। ল'কৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে এজন ব্যক্তিৰ ধাৰাবাহিক তাদাত্ম্যতা বা অনন্যতাৰ মানদণ্ড নিৰ্ণয় কৰা।

ল'কে এজন ব্যক্তিৰ চিনাক্তকৰণৰ ক্ষেত্ৰত মানদণ্ডৰ ধাৰণা দিছে। ডেকার্টৰ দৰে তেওঁ ব্যক্তিজন কোন আৰু তেওঁৰ পুনৰ চিনাক্তকৰণৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা নাই। এই ক্ষেত্ৰত ল'কে দুই ধৰণৰ প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰিছে। ব্যক্তি কি? কেনেদৰে আমি এজন ব্যক্তিক চিনাক্ত কৰিম? ল'কে কৈছে যে ব্যক্তি হৈছে 'a thinking intelligent being, that has reason and reflection and can consider itself as itself, the same thinking thing, in different times and places.' (1690, 11 chap, 27, section 9) অৰ্থাৎ ব্যক্তি হৈছে 'এক চিন্তাশীল, বুধিয়ক জীৱ, যাৰ যুক্তি আৰু প্ৰতিৰ্বতী আছে আৰু যিয়ে নিজকে বিভিন্ন ঠাই আৰু সময়ত এক বুলি নিৰ্ণয় কৰিব পাৰে।' ব্যক্তি সম্পৰ্কে এই সংজ্ঞাটোৱে যদিও ব্যক্তিৰ চিনাক্তকৰণৰ মানদণ্ডৰ আৱশ্যক নোহোৱাকৈ ব্যক্তিৰ অভ্যন্তৰীণ গুণৰাশিক উল্লেখ কৰে কিন্তু তেওঁ দ্বিতীয় প্ৰশ্নটোৰ লগতো জড়িত যে কেনেকৈ আমি এজন ব্যক্তি বিভিন্ন সময়ত একেজনেই ব্যক্তি বুলি চিনাক্ত কৰিম? ল'কে এই প্ৰশ্নটো তেওঁৰ 'An Essay Concerning Human Understanding' নামৰ কিতাপত এনেদৰে উত্থাপন কৰিছে 'For, it being the same consciousness that makes a man be himself to himself, personal identity depends on that only...' অৰ্থাৎ 'সেই একে সচেতনতায়েই এজন ব্যক্তিক তেওঁ হিচাপে চিনাক্ত কৰে আৰু তাতেই ব্যক্তি তাদাত্ম্য নিৰ্ভৰ কৰে।' এই কথাষাৰিৰ জৰিয়তে ল'কে কৈছে যে সচেতনতাৰ ধাৰাবাহিকতাই এজন ব্যক্তিৰ তাদাত্ম্যতাৰ ধাৰাবাহিকতা নিৰ্ণয় কৰে। ল'কে বাক্যটো এনেদৰে কৈ সমাপ্ত কৰিছে— 'Whether it be annexed solely to one individual substance, or can be continued in a succession of several substances.' (1690-Chap.27, Sec 10) অৰ্থাৎ 'প্ৰত্যেকটো দ্ৰব্যৰ লগত

যিয়েই সংযোগ নহওক কিয় অথবা বিভিন্ন দ্রব্যৰ অনুক্রমত অবিৰত হৈ থাকিব পাৰে।'

ডেকার্ট, হিউম আৰু কাণ্টে সচেতনতাকে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মূল চাবি বুলি কৈছে। বেছিভাগ আধুনিক দার্শনিক আৰু মনোবিজ্ঞানীয়ে যুক্তি দর্শাইছে যে যেতিয়ালৈ এজন ব্যক্তি আত্মসচেতন নহয় তেতিয়ালৈকে আচলতে তেওঁনো কোন তাৰ ধাৰণা হ'ব নোৱাৰে। ওলোটাকৈ ক'বলৈ হ'লে যেতিয়ালৈ এজন ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কে সচেতন নহয় তেতিয়ালৈকে তেওঁ আত্মসচেতন নহয়। দুয়োটা ধাৰণা এনে ধৰণেৰে জড়িত হৈ আছে যে এটাক আনটোৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। বহুতো দার্শনিকে যুক্তি দর্শাইছে যে আত্মসচেতনতা কেৱল এজন ব্যক্তিৰ নিজস্বতা জনাৰ বাবেই জৰুৰী নহয় ই সকলো সময়তে এজন ব্যক্তিৰ ভিতৰত যে এটায়েই আত্মা বর্তি আছে তাকো প্রতিষ্ঠা কৰে। ডেকার্ট নিজেই এজন উদাহৰণ, যি কৈছে যে আত্মা চিনাক্তকৰণৰ বাবে আত্মসচেতনতাই মানদণ্ড। 'মই কোন'? এই প্রশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ ডেকার্টে কৈছে যে 'মই এক অভিপ্রায় জড়িত বস্তু যি পোহৰ আৰু শব্দ প্রত্যক্ষ কৰিব পাৰো আৰু তাপ অনুভৱ কৰিব পাৰো।' ডেকার্টৰ আত্মাৰ ধাৰণাটো চিন্তা বা সচেতনতা, যি মানুহৰ মূল বুলি থিৰাং কৰা হৈছে। সাধাৰণতে প্রত্যেক ব্যক্তিৰেই এই সচেতনতা থাকে আৰু তাৰ দ্বাৰাই ব্যক্তিজনক চিনাক্ত কৰিব পাৰি। ডেকার্টে তেওঁৰ 'সন্দেহ' ধাৰণাৰ দ্বাৰা দেখুৱাব বিচাৰিছে যে শৰীৰৰ ধাৰণা ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ বাবে প্রয়োজনীয় নহয়। গতিকে তেওঁ সিদ্ধান্ত কৰিছে যে পুৰুষ বা মহিলা, ক'লা বা বগা, ওখ বা চাপৰ, সুন্দৰ বা কুৰূপা, শক্তিশালী বা দুর্বল এইবোৰ কেৱল মোৰ শৰীৰৰ লগত জড়িত হৈ থকা নাই আৰু প্রকৃততে এইবোৰ মোৰ পৰিচয়ৰ বা চিনাক্তকৰণৰ বাবে প্রয়োজনীয় নহয়। 'Myself identity is in my mind, thinking, doubting, feeling, perceiving imaging and describing. I am essentially a thing that thinks' (Discarts) অর্থাৎ 'মোৰ পৰিচয় হৈছে মোৰ মন, চিন্তা, সন্দেহ, অনুভৱ, প্রত্যক্ষ, কল্পনা আৰু ব্যাখ্যা। মই মূলতঃ এটা বস্তু যিয়ে চিন্তা কৰে।'

ডেকার্টে তেওঁৰ 'Meditation' গ্রন্থত উল্লেখ কৰিছে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য বা পৰিচয় সচেতনতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। আমাৰ তাদাত্ম্য বা পৰিচয় আমাৰ শৰীৰৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে যি সদায় একে থাকে আৰু সেয়ে মানুহৰ তাদাত্ম্য পৃথিৱীৰ সকলো বস্তুৰে তাদাত্ম্যকৈ পৃথক।

ডেকার্টৰ দৰে জন ল'কেও কৈছে যে আত্মসচেতনতাই (Self Consciousness) আত্মপৰিচয় বা তাদাত্ম্যৰ চাবি-কাঠি। কিন্তু ডেকার্টৰ দৰে তেওঁ কোৱা নাই যে আত্মপৰিচয় বা তাদাত্ম্য ব্যক্তিৰ মাজত অপৰিৱর্তনীয় হৈ থকা চিন্তাশীল দ্রব্য বা আত্মাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। কাৰণ ল'কৰ মতে আমাৰ জীৱন ধাৰাত আমাৰ আত্মা নতুন আত্মাৰ দ্বাৰা সলনি হ'ব পাৰে যেনেদৰে গছৰ বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্রত নতুন কোষৰ গঠনে পুৰণা কোষ সলনি কৰে। গছজোপা একেই থাকে কাৰণ গছজোপাৰ শাৰীৰিক গঠন পৰিৱর্তন হ'লেও একে জীৱয়েই গছজোপাৰ মাজত নিহিত থাকে। সেইদৰে এজন ব্যক্তি সলনি নহয় বা একেই থাকে কাৰণ একেই

সচেতনতা আৰু স্মৃতি মানুহজনৰ মাজত উপস্থিত থাকে। গতিকে ল'কৰ মত আত্মা আৰু সচেতনতাৰ পৃথকীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত ডেকাটৰ মততকৈ পৃথক। আমাৰ সচেতনতাকেই আমি আত্মা বুলি কওঁ।

ল'কৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মতবাদে আত্মাৰ আৱশ্যক নোহোৱাকৈ সচেতনতাৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা দাঙি ধৰে। ডেকার্টৰ মততকৈ ইয়াৰ সুবিধা আছে যদিও অসুবিধাও নথকা নহয়। যদিও আমি আমাৰ অতীতৰ অভিজ্ঞতাক মনত পেলাব পাৰো কিন্তু তাক পাহৰিব নোৱাৰো। কোনো মানুহে দাবী কৰিব নোৱাৰে যে তেওঁৰ জীৱনত ইতিমধ্যে ঘটা সকলো ঘটনা মনত পেলাব পাৰে। গতিকে স্মৃতি মানদণ্ড ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সন্তোষজনক মানদণ্ড হ'ব নোৱাৰে।

আমাৰ স্মৃতি সদায়েই সঠিক নহয়। কেতিয়াবা আমি কেতিয়াও নঘটা ঘটনাও মনত পেলাও। উদাহৰণস্বৰূপে আমি মনত পেলাও যে এই কিতাপখন মোৰ বন্ধুৰ হাতত আছিল কিন্তু দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে কিতাপখন এতিয়া মোৰ আলমাৰিত আছে। গতিকে এনেক্ষেত্ৰত স্মৃতিয়ে কেতিয়াবা আমাক প্ৰতাৰণা কৰে। আকৌ আমি ভুৱা আৰু বিকৃত স্মৃতিৰ কথা কও। এনে ধৰণৰ স্মৃতিয়ে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড হিচাপে সফল হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ এইবোৰ প্ৰকৃত স্মৃতি নহয়। বৰঞ্চ এইবোৰক ওপৰুৱা স্মৃতি বুলিহে গণ্য কৰিব পাৰি। এনে ক্ষেত্ৰত আমি প্ৰকৃত আৰু অপ্ৰকৃত স্মৃতি বাছি উলিয়াব লাগিব। যদিহে আমি তাক কৰিব পাৰো তেতিয়াহে আমি স্মৃতি মানদণ্ডক ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড বুলিব পাৰিম। আকৌ এনে ওপৰুৱা আৰু প্ৰকৃত স্মৃতিৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰত সম্ভৱতঃ আত্মপৰিচয়ৰ ধাৰণাও আহিব। গতিকে আমি স্মৃতিৰ ধাৰণাক ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ব্যাখ্যাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰো। ইয়াত ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ব্যাখ্যাৰ ক্ষেত্ৰত স্মৃতিক ব্যৱহাৰ কৰাতকৈ ব্যক্তি তাদাত্ম্যকহে স্মৃতিৰ ব্যাখ্যাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেইকাৰণে যদি আমি প্ৰকৃত স্মৃতিক প্ৰতিফলন কৰো, তেতিয়া আমি ক'ব পাৰো যে ল'কে ঘোঁৰাৰ আগত ঘোঁৰাগাড়ী বা বাগী লগাইছে, অৰ্থাৎ তেওঁ স্মৃতি মানদণ্ডক ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিছে।

অগ্ৰগতি খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পৰ্কীয় স্মৃতি মানদণ্ড সমৰ্থন কৰা দুজন দাৰ্শনিকৰ নাম লিখক।

উত্তৰ ঃ .....

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ স্মৃতি মানদণ্ড সম্পৰ্কে ল'কৰ মত লিখক (৪০টামান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

উত্তৰ ঃ .....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ ল'ক মতৰ বিৰুদ্ধে বাটলাৰৰ চক্রুকাৰ আপত্তি বা দোষ কি? (৪০টামান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

উত্তৰ ঃ .....

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ ল'ক আৰু ডেকার্টৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কীয় মতৰ পার্থক্য কি? (৮৫ টামান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

উত্তৰ ঃ.....

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ তলৰ বাক্য কেইটা শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক।

(ক) হিউমৰ মতে ব্যক্তি তাদাত্ম্য কাল্পনিক তাদাত্ম্যৰ বাদে একো নহয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) হিউমৰ মতে মানুহ কিছুমান প্রত্যক্ষ বা অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টি (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(গ) ডেকার্টে তেওঁৰ 'Meditatian IV' নামৰ কিতাপত আত্ম তাদাত্ম্য বা পৰিচয় সচেতনতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে বুলি কৈছে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্রশ্ন নং ১২ ঃ স্মৃতি মানদণ্ডৰ এটা অসুবিধা উল্লেখ কৰক (১০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

উত্তৰ ঃ .....

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৩ ঃ তলৰ বাক্য কেইটা শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখকঃ

(ক) এৰিষ্টটলে স্মৃতি মানদণ্ড বিশ্বাস কৰা নাছিল (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) হিউমৰ মতে 'I never can catch myself at any time without a perceptian and never can observe anything but the perception'

অর্থাৎ

'মই কেতিয়াও মোক প্রত্যক্ষ অবিহনে কোনো সময়তে ধৰি ৰাখিব নোৱাৰো আৰু কেতিয়াও প্রত্যক্ষৰ বাদে একো নিৰীক্ষণ কৰিব নোৱাৰো।' (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(গ) স্মৃতি মানদণ্ড অনুসৰি স্মৃতিৰ সহায়ত ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সংজ্ঞা দিব পাৰি (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(ঘ) চক্রাকাৰ দোষ ল'কৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্য মতৰ লগত জড়িত (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

চিন্তা চৰ্চা কৰক ১০.২

স্মৃতিয়েই ব্যক্তি তাদাত্ম্য একমাত্র মানদণ্ড বুলিব পাৰিনে? যদি হয় কিয় আলোচনা কৰক।

উত্তৰ ঃ .....

.....

.....

.....

১০.৫ জাঁ পল ছার্ত্রেৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কীয় মত

সমসাময়িক দার্শনিক চিন্তাসমূহৰ এক উল্লেখযোগ্য ভাগ হৈছে অস্তিত্ববাদ। এই মত অনুসৰি ব্যক্তি তাদাত্ম্য বা পৰিচয় ব্যক্তিৰ ইচ্ছাৰ বা পছন্দৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। ফ্রাঞ্চ দার্শনিক জাঁ পল ছার্ত্রে এজন উল্লেখযোগ্য অস্তিত্ববাদী দার্শনিক। তেওঁৰ মতে এজন ব্যক্তি নাইবা সকলো মানুহৰ বাবে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ কোনো নির্দিষ্ট মানদণ্ড নাই। অস্তিত্ব মৌলিকত্বৰ পূর্বৱর্তী। মানুহ নিজৰ কামৰ বাবে নিজেই দায়িত্বশীল আৰু যেতিয়া কোৱা হয় যে মানুহ নিজৰ কামৰ বাবে দায়িত্বশীল তাৰ অর্থ হৈছে মানুহ কেৱল নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ বাবে দায়িত্বশীল নহয়, তেওঁ সকলো মানুহৰ বাবেই দায়িত্বশীল। ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ক্ষেত্রত প্রশ্ন উঠিব পাৰে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য ইচ্ছাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল নে? অস্তিত্ববাদীসকলৰ মতে ব্যক্তি এজনে নিজেই বিচাৰ কৰিব পাৰে কোনবোৰ ঘটনা বা তথ্য অস্তিত্বশীল। ঘটনা বা তথ্যই কেৱল আমাৰ পৰিচয় বা চিনাক্তকৰণৰ বাবে প্রয়োজনীয় নে? ছার্ত্রেই জার্মান দার্শনিক হিডেগাৰক (Heidegger) সমর্থন কৰি কৈছে যে এইটো সম্ভৱপৰ নহয়। এজন ব্যক্তি কোন আৰু বর্তমানলৈ তেওঁ কি কৰিলে তাৰ নির্দেশাত্মকভাৱেহে তথ্য বা ঘটনা এটা সত্য হয়। ব্যক্তি তাদাত্ম্য বা আত্ম তাদাত্ম্যৰ বিচাৰৰ বাবে, ব্যক্তিজনৰ বাবে সত্য তথ্য বা ঘটনাতকৈ বহু বেছি বিবেচনা কৰিব লাগে। ই এইটো নির্দেশ কৰে যে আমি তেওঁলোকৰ ভৱিষ্যতৰ পৰিকল্পনা, তেওঁলোকৰ উচ্চাকাংক্ষা, পৰিকল্পনা, অভিপ্রায়, আশা আৰু কল্পনা আদিও বিবেচনা কৰিব লাগিব। ছার্ত্রেই এইবোৰক ব্যক্তিজনৰ শ্রেষ্ঠতা বুলি অভিহিত কৰিছে। এনে ধৰণৰ ব্যক্তি সম্পর্কীয় মতে ব্যক্তি তাদাত্ম্যক জটিল আৰু পৃথক কৰিব নোৱাৰা কৰিব। উদাহৰণস্বৰূপে আমি ছার্ত্রেৰ কিতাপ 'Being and Nothingness'ত

থকা কু বিশ্বাসৰ (Bad Faith) কথা ক'ব পাৰো।

কু-বিশ্বাসে ইন্দ্রিয় সংযমক নির্দেশ দিয়ে। এইটো দুই ধৰণেৰে হ'ব পাৰে— হয়তো এজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ লগত সম্পর্কিত তথ্য বা কর্ম গ্রহণ কৰিবলৈ অমান্তি হৈ অথবা বিপৰীত দিশত বিশ্বাস কৰি যে ব্যক্তিৰ কর্মই চূড়ান্তভাৱে আৰু অপৰিৱর্তনীয়ভাৱে ব্যক্তিজনৰ তাদাত্ম্য কাপুৰুষৰ দৰে প্রতিষ্ঠা কৰে। কু-বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রত তেওঁ এটা উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে— এজন সমকামীয়ে বাৰম্বাৰ এক অসহ্যকৰ দোষী ভাব অনুভৱ কৰে আৰু তেওঁৰ গোটেই অস্তিত্বটো সেই অনুভৱৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। এজন ব্যক্তিয়ে ততালিকে ধৰিব পাৰে যে তেওঁ কু-বিশ্বাসত পৰিছে। ছার্ত্রে কয় যে " ব্যক্তি এজন যিজন তেওঁ হয় তেওঁ নহয় আৰু তেওঁ নহয় যিজন তেওঁ হয়।" 'One is what one is not, and one is not what one is' অর্থাৎ 'এজন ব্যক্তি যি তেওঁ সেইটো নহয়, আৰু এজন ব্যক্তি যি নহয়, তেওঁ সেইটো হয়।' ছার্ত্রেৰ সমকামীৰ উদাহৰণটোত এজন সমকামীৰ সমকামিতা তেওঁৰ অতীত কর্ম আৰু আকাংক্ষালৈকেহে বিস্তৃত। তথাপিও প্রকৃতার্থত তেওঁ সমকামীও নহয়। কাৰণ ভৱিষ্যতে তেওঁ তেওঁৰ জীৱনধাৰা সম্পূর্ণৰূপে সলাই তেওঁ যে অতীতত সমকামী আছিল তাক নুই কৰিব পাৰে। এজন ব্যক্তি যিমান দিন জীয়াই থাকে, তেওঁৰ অভিপ্রায়, পৰিকল্পনা, সপোন আৰু আশাই তেওঁৰ পৰিচয় দাঙি ধৰে। গতিকে 'মই কোন' সমস্যাটোৰ সমাধানে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ প্রশ্নটো নাটকীয় আৰু জটিল কৰি তোলে।

১০.৬ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্বন্ধে এটি সূক্ষ্ম সমালোচনা

চিডনী শ্বোমেকাৰে (Sydney Shoemaker) যুক্তি দিছে যে এইটো যুক্তিপূর্ণ সত্য যে স্মৃতি মানদণ্ড সাধাৰণতে সত্য, ই এক আগমন নহয়।

(ক) যদি কোনোবাই সঘনে কয় যে তেওঁ এনে ঘটনা মনত পেলাব পাৰে যি ঘটা নাই তেন্তে আমি সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰো যে তেওঁ 'স্মৰণ' শব্দটো কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে নাজানে।

(খ) এটি শিশুৱে কেৱল স্মৰণৰ সহায়ত ভাষা শিকে

(গ) স্মৃতি মানদণ্ড নহয়। শৰীৰ যি মই দেখিছো আৰু শৰীৰ যি মই এতিয়া স্মৰণ কৰাত সমর্থ- ইয়াৰ মাজৰ গুণগত সাদৃশ্যই হৈছে মানদণ্ড।

স্মৃতিয়ে কেৱল ব্যক্তিৰ পুনৰ চিনাক্তকৰণৰ ক্ষেত্রত আধা বিষয়বস্তুৰহে যোগান ধৰে।

হিউমৰ মতে ব্যক্তি তাদাত্ম্য, কাল্পনিক তাদাত্ম্যৰ বাদে একো নহয়। ই কাল্পনিক, কাৰণ স্মৃতি মানদণ্ড আৰু দৈহিক তাদাত্ম্য সম্পর্ক ৰহিত বা অপ্রাসংগিক। কিছুমান মৌলিক ধাৰণা লকৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ধাৰণাত আছে বুলি হিউমে অনুভৱ কৰিছিল। কিন্তু লকে দাবী কৰাৰ দৰে কেনো দেহহীন বা অজড় পদার্থৰ অস্তিত্ব নাই বুলি তেওঁ মত পোষণ কৰিছিল। হিউমৰ সংজ্ঞা অনুসৰি, মানুহ কিছুমান অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টিৰ বাদে একো নহয়।

ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ বাবে দুয়োটাই অপৰিহার্য উপাদান বুলি ক'ব পাৰি। দৈহিক মানদণ্ড

মৌলিক কিন্তু স্মৃতি মানদণ্ড অপৰিহার্য কাৰণ জ্ঞানবিদ্যাৰ ক্ষেত্ৰত স্মৃতিৰ স্থান মৌলিক। কিন্তু সেয়ে স্মৃতিক তাদাত্ম্যৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড বোলাটো অসংগত হ'ব। আকৌ দৈহিক মানদণ্ডক স্মৃতি মানদণ্ডতকৈ বেছি ভাল বুলিবও নোৱাৰি। এইক্ষেত্ৰত শ্বোমেকাৰৰ মতটো উল্লেখনীয় 'Just as the memory criterion is dependent upon the bodily critierion, so also the bodily criterion dependent upon the mental criterion.' অর্থাৎ 'যেনেদৰে মানসিক বা স্মৃতি মানদণ্ড শাৰীৰিক বা দৈহিক মানদণ্ডৰ ওপৰত নির্ভৰশীল তেনেদৰে দৈহিক মানদণ্ডও মানসিক মানদণ্ডৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। দৈহিক মানদণ্ড স্মৃতি মানদণ্ডতকৈ বিস্তৃত। দৈহিক মানদণ্ড অধিক বৈচিত্ৰময়। এজন ব্যক্তি দৈহিকভাৱে একে হয়নে নহয় তাক বিভিন্ন প্ৰকাৰৰে নির্ধাৰণ কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে তেজ পৰীক্ষা, আঙুলিৰ চাপ, ছবি, সাক্ষীৰ ভাষ্য আদিৰ দ্বাৰা ব্যক্তি এজন পুনৰ চিনাক্তকৰণ কৰিব পাৰি।

অভিজ্ঞতালব্ধ আত্মাই এজন ব্যক্তিক চিনাক্ত কৰে। অতিন্দ্ৰীয় আত্মাই মানুহৰ সচেতনতাক সম্ভৰ কৰি তোলে। কিহে এজন ব্যক্তিক 'পল পল আৰু বছৰ বছৰ ধৰি' একেজন ব্যক্তি কৰি ৰাখে? শৰীৰ বা দেহৰ স্থান-কালৰ ধাৰাবাহিকতাই ইয়াৰ এটা অংশৰহে উত্তৰ দিব পাৰে। কিন্তু ডেকার্টকে ধৰি দার্শনিকসকলে দেখুৱাইছে যে ইয়েই পর্যাপ্ত নহয় সেয়ে তেওঁ কৈছে যে আত্মসচেতনতাই আত্ম তাদাত্ম্যৰ চাবি-কাঠি। উদাহৰণস্বৰূপে জ'নছৰ এটা তাৎক্ষণিক মগজুৰ অপাৰেচন হ'ল। তেওঁৰ মগজুটো ব্ৰাউনৰ মগজুৰ লগত সলনি কৰা হ'ল। শাৰীৰিকভাৱে তেওঁ জ'নছ হৈ থাকিল। তেওঁৰ ঘৰ, গাড়ী চলোৱাৰ প্ৰমাণ-পত্ৰ (driving licence) একেই থাকিল কিন্তু তেওঁৰ সকলো স্মৃতি আৰু ব্যক্তিত্ব ব্ৰাউনৰ দৰে হ'ল। এনে ক্ষেত্ৰত তেওঁ জনচ্ হৈ থাকিল নে? নে তেওঁ জনচ্ৰ শৰীৰত ব্ৰাউন হ'ল? ধৰা হ'ল তেওঁ ব্ৰাউন, তেন্তে তেওঁ জনচ্ৰ শৰীৰ জীৱিত আছে বুলি দাবী কৰিব পাৰেনে? এই উদাহৰণটোৱে অতি ভালদৰে দেখুৱাইছে যে দৈহিক তাদাত্ম্য বা স্মৃতি তাদাত্ম্য কোনোটোৱেই ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড হ'ব নোৱাৰে।

এজন ব্যক্তিৰ চিনাক্তকৰণৰ ক্ষেত্ৰত দুয়োটাই সমানে প্ৰয়োজনীয়। ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পৰ্কীয় তথ্যবোৰ যদি আমি বিচাৰ কৰো তেন্তে দেখা যাব যে ব্যক্তিৰ পুনৰ চিনাক্তকৰণৰ বাবে দুয়োটাই সমানে আৱশ্যকীয়। সেই কাৰণে এই ধৰণৰ আলোচনাত এটা মানদণ্ড বাদ দি আনটোক লৈ আলোচনা কৰিলে, সি কেৱল আধৰুৱা আলোচনা হৈয়ে ৰ'ব।

ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পৰ্কীয় আধুনিক মতবাদসমূহে স্মৃতিৰ ধাৰণা, আত্মসচেতনতা বা মনোবিজ্ঞানীক ধাৰাবাহিকতাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰে। কিন্তু এৰিষ্টটলে ডেকার্ট বা লকৰ মানদণ্ডক বিশ্বাস কৰা নাছিল। এৰিষ্টটলৰ মতে, আত্ম তাদাত্ম্য মূলতঃ দৈহিক তাদাত্ম্য য'ত অকণো আত্মসচেতনতাৰ উল্লেখ নাই। হিউমেও লক আৰু ডেকার্টৰ আত্ম তাদাত্ম্যৰ মত সমর্থন কৰা নাই। তেওঁ কৈছে যিকোনো ধাৰণাক সংবেদনৰ পৰা নিঃসৃত কৰিব পাৰি। তেওঁ যুক্তি দর্শাইছে যে যেতিয়া আমি আত্মসচেতন হওঁ, তাৰ অর্থ এয়ে যে আমি আমাৰ অনুভৱ, চিন্তা আৰু প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হওঁ। কিন্তু আমাৰ কোনো আত্মা বা চিন্তাশীল দ্ৰব্য সম্পৰ্কে সংবেদন নহয়। হিউমৰ মতে 'I never can catch myself at any time without a perception, and

can never observe anything but perception.' অর্থাৎ 'মই নিজকে প্রত্যক্ষৰ অবিহনে কোনো সময়তে ধৰি ৰাখিব নোৱাৰো আৰু প্রত্যক্ষৰ বাদে একো নিৰীক্ষণ কৰিব নোৱাৰো।' গতিকে তেওঁ সিদ্ধান্তলৈ আহিছে যে আত্মাৰ ধাৰণা কেৱল মাত্র কল্পনা। আমি কেতিয়াও চিৰস্থায়ী আত্মা সম্পর্কে জ্ঞাত হ'ব নোৱাৰো। আকৌ আমি এইটোও দাবী কৰা উচিত নহ'ব যে আমি সেই একেজনেই ব্যক্তি যি এবছৰ বা এক মুহূর্তৰ আগতে আছিলো। হিউমৰ মতে বস্তু বা ব্যক্তিৰ তাদাত্ম্যৰ ধাৰণাটোৰ উৎপত্তি হৈছে বস্তুৰ দেশ কালৰ ধাৰাবাহিকতাৰ পৰা। উদাহৰণস্বৰূপে এডাল গছত বিভিন্ন সময়ত একে ঠাইতে থাকে। কিন্তু মানুহৰ অভ্যাস হ'ল ঘূৰি-ফুৰা, গৰমত ইউৰোপলৈ যোৱা বা ষান্মাসিকৰ (Semester) বাবে কলেজলৈ যোৱা। তেতিয়াও আমি ব্যক্তিজনৰ চলন-ফুৰণত ধাৰাবাহিকতা লক্ষ্য কৰো। একেজন ব্যক্তিয়েই বিশেষ সময়ত বিশেষ ঠাইত ডাকপত্র গ্রহণ কৰে। গতিকে আমি সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰো যে তেওঁ সেই একেই ব্যক্তি। দেশ কালৰ ধাৰাবাহিকতাৰ উপৰি আমি সাধাৰণতে সাদৃশ্যক তাদাত্ম্য বা পৰিচয়ৰ মানদণ্ড বুলি বিশ্বাস কৰো। সৰু সৰু পৰিৱর্তন যেনে চুলি কটা বা নতুন দাগ বা সাঁচ, আনকি ভৰি হেৰোৱা বা কিছু পৰিমাণে শল্য চিকিৎসা (Plastic Surgery) আদিক কিছু পৰিমাণে উলাই কৰিব পাৰি। দুজন ব্যক্তিৰ মাজত গভীৰ সাদৃশ্যতাৰ বাবে আমি তেওঁলোকক একে বুলি ভাবো। গতিকে হিউমে যুক্তি দর্শাইছে যে দেশ-কালৰ ধাৰাবাহিকতা আৰু সাদৃশ্যই, তাদাত্ম্যৰ নিশ্চয়তা প্রদান নকৰে।

কাণ্টে মন্তব্য কৰে যে আত্মা অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টি নহয়। বৰঞ্চ ই এক অতিন্দ্রীয় সূতা বা জৰী যি একেলগে বান্ধি ৰাখে আৰু অভিজ্ঞতাৰ দৰেই ই সত্য। কাণ্ট, হিউমৰ সৈতে একমত যে চিৰস্থায়ী আত্মা অভিজ্ঞতাৰ বিষয়বস্তু নহয়। এইক্ষেত্রত কাণ্ট ডেকার্টৰ লগত সহমত। ডেকার্টে ভাবে যে আমি সকলো সময়তে আত্মসচেতন হৈ থাকো, কিন্তু কাণ্টে কৈছে যে এইটো প্রয়োজনীয় কেৱল 'সকলো অভিজ্ঞতাক সামৰি ল'বৰ বাবেহে'। আমাৰ বাবে সদায় সচেতন হৈ থকাটো প্রয়োজনীয় নহয়। কেৱল কিছুমান বিশেষ অভিজ্ঞতাৰ ক্ষেত্রতহে আত্মসচেতনতাৰ প্রয়োজন। ডেকার্টৰ মতে সেইটো সম্ভৱ নহয় কাৰণ মানুহৰ অস্তিত্বৰ বাবে আত্মসচেতন হৈ থকা দৰকাৰ। কিন্তু এইক্ষেত্রত কাণ্টে কৈছে যে মানুহ হিচাপে অস্তিত্ব থাকিবলৈ আত্মসচেতন 'হ'ব পাৰিব' ('to be able') লাগিব। কাণ্টে ডেকার্টৰ চিন্তন বা চিন্তা কৰা আত্মাক 'এক চিন্তন বস্তু' বোলা মতটো খণ্ডন কৰিছে। তেওঁ এই মতক অগ্রাহ্য কৰি কৈছে যে আত্মা আমাৰ অভিজ্ঞতা নহয় বৰঞ্চ ই অভিজ্ঞতাৰ পিছতহে আছে আৰু অভিজ্ঞতাৰ বাবে ই দায়িত্বশীলো। তেওঁ কয় যে আত্মাই কর্ম হিচাপেহে চিন্তা কৰে। কাণ্টৰ এই পৰিৱর্তিত আৰু সংশোধিত মতটো প্লেটো, খ্রীষ্টিয় মতত আৰু আধুনিক চিন্তাতো পোৱা যায়। আত্মা কেৱল আত্ম ধাৰণযুক্ত বস্তু, এক চিৰস্থায়ী পদার্থ, যি মৃত্যুৰ পিছতো বর্তি থাকে। আত্মাক কর্ম বুলি কৈ কাণ্টে পৰম্পৰাগত আত্মাৰ ধাৰণাক নিম্নগামী কৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৪ ঃ ছার্ত্রেৰ মতে 'কু-বিশ্বাস' কি? (৯০টামান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৫ ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কে ছার্ত্রেৰ মত কি? (৭০টামান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

উত্তৰ ঃ .....

.....

.....

.....

চিন্তা চর্চা কৰক ১০.৩

স্মৃতি আৰু দৈহিক মানদণ্ড ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ আলোচনাৰ বাবে সমানেই আৱশ্যকীয়নে? আপুনি কি ভাবে? আলোচনা কৰক।

উত্তৰঃ.....

.....

.....

.....

১০.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো

- সাধাৰণতে দার্শনিকসকলে ব্যক্তিৰ পুনৰ চিনাক্তকৰণৰ বাবে দুই ধৰণৰ মানদণ্ড গ্রহণ কৰে। সেইকেইটা হ'ল— দৈহিক আৰু স্মৃতি মানদণ্ড।

- বার্নাড উইলিয়ামচ, টেৰেঞ্চ পেনেল-হিউমেণ্ড আৰু আন কিছুমানৰ মতে ব্যক্তি তাদাত্ম্য দৈহিক মানদণ্ডৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।
- শ্বোমেকাৰে মত পোষণ কৰে যে স্মৃতি মানদণ্ড হয় কিন্তু ই এইটো অর্থ নকৰে যে ই যুক্তিপূর্ণভাৱে আৱশ্যকীয় আৰু যথেষ্ট। শাৰীৰিক তাদাত্ম্য আৰু স্মৃতিৰ মাজত এক স্থায়ী সম্পর্কৰ ধাৰণা অবিহনে স্মৃতি কেতিয়াও মানদণ্ড হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'ব নোৱাৰে।
- ল'কে ব্যক্তিৰ চিনাক্তকৰণৰ বাবে মানদণ্ডৰ ধাৰণাটোৰ সূচনা কৰিলে। কিন্তু ডেকার্টৰ নিচিনাকৈ তেওঁ ব্যক্তিজন কোন আৰু তেওঁ পুনৰ পৰিচয়ৰ বা চিনাক্তকৰণৰ বাবে কি মানদণ্ড দৰকাৰী তাৰ মাজৰ পার্থক্য নির্ণয় কৰা নাই।
- ডেকার্টে তেওঁৰ 'Meditation IV' নামৰ কিতাপত উল্লেখ কৰিছ যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য সচেতনতাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। আমাৰ পৰিচয় আমাৰ শৰীৰৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে, যি সদায় একে থাকে আৰু সেয়ে মানুহৰ তাদাত্ম্য পৃথিৱীৰ সকলো বস্তুৰে তাদাত্ম্যকৈ পৃথক।
- ডেকার্টৰ দৰে জন ল'কেও কৈছে যে আত্মসচেতনতাই ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মূল চাবি-কাঠি। কিন্তু ডেকার্টৰ দৰে তেওঁ এইটো কোৱা নাই যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য আমাৰ মাজত নিহিত থকা অপৰিৱর্তনশীল চিন্তাশীল দ্রব্য বা আত্মাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। ল'কৰ মতে আমাৰ জীৱনধাৰাত আমাৰ আত্মা নতুন আত্মাৰ দ্বাৰা সলনি হ'ব পাৰে যেনেদৰে গছৰ ক্ষেত্রত নতুন কোষৰ গঠনে পুৰণা কোষ সলনি কৰে। গছজোপা একেই থাকে কাৰণ গছজোপাৰ শাৰীৰিক গঠন পৰিৱর্তন হ'লেও একে জীৱ গছজোপাৰ মাজত নিহিত থাকে।
- দৈহিক মানদণ্ড অনুসৰি আত্ম তাদাত্ম্যক দৈহিক তাদাত্ম্যৰ সহায়ত সংজ্ঞা দিব পাৰি। 'Spiritualism' নামৰ প্রবন্ধত এফ এইচ ব্রেডলিয়ে যুক্তি দর্শাইছে যে দৈহিক তাদাত্ম্য, আত্ম তাদাত্ম্যৰ বাবে প্রয়োজনীয়। আত্মাৰ চিনাক্তকৰণৰ বাবে দেহৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে বি এ অ' উইলিয়ামেও তেওঁৰ 'Personal Identity and Individualism' ত উল্লেখ কৰিছে। ব্রেডলিৰ দৰে উইলিয়ামেও যুক্তি দর্শাইছে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ বাবে দৈহিক তাদাত্ম্য প্রয়োজনীয় চর্ত।
- এ জে আয়াৰে (A.J.Ayer) কৈছে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্যক দৈহিক তাদাত্ম্যৰ সহায়ত সংজ্ঞা দিব নোৱাৰি। যদিও আত্মাৰ তাদাত্ম্য বা পৰিচয় দেহৰ তাদাত্ম্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে তথাপিও আত্মা বা ব্যক্তি আৰু দেহ একে নহয়। দেহ আমাৰ চিনাক্তকৰণৰ মাধ্যম, কিন্তু ই ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সৈতে একে বুলিব নোৱাৰি।
- স্মৃতিয়েই ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ একমাত্র মানদণ্ড বোলা ল'কৰ মতৰ লগত চক্রাকাৰ যুক্তি জড়িত হৈ আছে। পোন প্রথমবাৰৰ বাবে বাটলাৰে ইয়াক আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে। তেওঁ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সচেতনতাই, ব্যক্তি তাদাত্ম্যক আগতীয়াকৈ ধাৰণ কৰাৰ ওপৰত

ভিত্তি কৰি, ল'কৰ স্মৃতিয়েই ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড মতটো খণ্ডন কৰিছে। এইটো চক্ৰাকাৰ দোষ বা আপত্তি।

- ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ বাবে শৰীৰ বা দেহ আৰু স্মৃতি দুয়োটাই অপৰিহাৰ্য উপাদান। স্মৃতিকে তাদাত্ম্যৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড বুলি ধৰিলে অসংগত হ'ব। আকৌ শাৰীৰিক মানদণ্ড স্মৃতি মানদণ্ডতকৈ বেছি ভাল বুলি কোৱাটোও অসংগত বা অযুক্তিকৰ হ'ব। এইক্ষেত্ৰত শ্বোমেকাৰৰ মত উল্লেখযোগ্য— যেনেদৰে স্মৃতি মানদণ্ড দৈহিক মানদণ্ডৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল তেনেদৰে দৈহিক মানদণ্ডও স্মৃতি মানদণ্ডৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।'
- অস্তিত্ববাদে মন্তব্য কৰে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য ব্যক্তিৰ ইচ্ছাৰ বা পছন্দৰ (Choice) ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অস্তিত্ববাদৰ এজন মূল পৃষ্ঠপোষকে কয় যে ব্যক্তি বা আত্মতাদাত্ম্যৰ এজন ব্যক্তি নাইবা সকলো মানুহৰ বাবে কোনো নিৰ্দিষ্ট মানদণ্ড নাই। তেওঁ কৈছে যে ব্যক্তি তাদাত্ম্য বিচাৰৰ বাবে আমি মানুহৰ ভৱিষ্যৎ সম্পৰ্কে পৰিকল্পনা, উচ্চাকাংক্ষা, অভিপ্ৰায়, আশা আৰু কল্পনাক বিবেচনা কৰিব লাগিব।
- কু-বিশ্বাসে বৰ্তমানৰ স্থিতিৰ তুলনাত অতীতৰ আঁচনিৰ ক্ষেত্ৰত মানুহ নিজস্ব পৰিচয় অগ্ৰাহ্য কৰে।

১০.৮ অধিক জানিবলৈ

1. Soloman, C. Robert (2008) *Introducing Philosophy,* New York, Oxford University Press.
2. Roberts, Francis (2003) *The Philosophy Workbook.* Edinburgh, Edinburgh University Press.
3. Hospers, John (1971) *An Introduction to Philosophical Analysis.* New Delhi : Allied Publishers Private Limited.
4. Goswami, Sauravpran. *The Strawsonian Concept of Person.* Anwesha Book House.

১০.৯ অগ্ৰগতি খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দৈহিক বা শাৰীৰিক আৰু স্মৃতি মানদণ্ড।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বার্নার্ড উইলিয়ামচ (Bernard Williams) টেৰেঞ্চ পেলেনহুমাণ্ড

(Terence Penelhumand)

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এই মত অনুসৰি পদার্থই একমাত্র অস্তিত্বশীল আৰু মন আৰু পদার্থক পদার্থৰ পৰিৱর্তনৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ (গ) শুদ্ধ

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মন সম্পর্কীয় দর্শন আৰু মার্ক্সীয় দর্শন।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জড়বাদৰ কঠোৰতম মত অনুসৰি, মনক সম্পূর্ণৰূপে মগজুৰ দ্বাৰা পৰিচালিত দৈহিক ক্রিয়াই নিয়ন্ত্রণ কৰে।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ল'ক, ডেকার্ট

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ল'কে কৈছে যে আমি সচেতনতাৰ দ্বাৰা আমাক চিনাক্ত কৰিব পাৰো। আত্মা বা ব্যক্তিৰ বিভিন্ন সংবেদন, প্রত্যক্ষ, চিন্তা, অভিপ্রায় আদিক সচেতনতাইহে নির্দেশ দিয়ে আৰু সেইটোৱেই বিভিন্ন সময়ত আত্মা বা ব্যক্তি যে একেই তাকো বিবেচনা কৰে।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ল'কৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ক্ষেত্রত স্মৃতি মানদণ্ডৰ বিৰুদ্ধে বাটলাৰে চক্রাকাৰ আপত্তি বা দোষ উত্থাপন কৰিছে। তেওঁ কৈছে যে স্মৃতিয়েই আত্মাৰ পুনৰ চিনাক্তকৰণৰ বাবে একমাত্র মানদণ্ড। সচেতনতাই আত্ম তাদাত্ম্যক আগতীয়াকৈ ধাৰণ কৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বাটলাৰে এই মত পোষণ কৰিছে ।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ডেকার্টৰ দৰে জন ল'কেও কৈছে যে আত্মসচেতনতা আত্মতাদাত্ম্যৰ চাবি-কাঠি। ল'কৰ দৰে তেওঁ এইটো কোৱা নাই যে আত্মতাদাত্ম্য কোনো চিন্তাশীল দ্রব্য বা আত্মাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। এইক্ষেত্রত ল'কে কৈছে যে আমাৰ জীৱনধাৰাত আত্মাক নতুন আত্মাৰ জৰিয়তে সলনি কৰিব পাৰি। যেনেদৰে গছৰ বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্রত নতুন কোষৰ গঠনে পুৰণা কোষক সলনি কৰে। গতিকে আত্মা আৰু সচেতনতাৰ পার্থক্যৰ ক্ষেত্রত ল'ক ডেকার্টতকৈ পৃথক। আমাৰ সচেতনতাকে আমি আত্মা বুলি কওঁ।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ (গ) শুদ্ধ (ঘ) শুদ্ধ (ঙ) শুদ্ধ

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ল'কৰ মতবাদটো আসোৱাহমুক্ত নহয়। যদিও আমি আমাৰ অতীত অভিজ্ঞতাক মনত পেলাব পাৰো, তথাপিও তাত আমাৰ নিজস্ব অভিজ্ঞতাক পাহৰাৰ সম্ভাৱনা থাকি যায়। গতিকে প্রশ্ন উঠে আমি আমাৰ জীৱনত ঘটা সকলো ঘটনা মনত পেলাব পাৰোনে?

মানুহৰ বাবে জীৱনত ঘটা সকলো ঘটনা মনত ৰখাটো সম্ভৱ নহয়। আনকি যি ব্যক্তিৰ খুউব ভাল স্মৃতি আছে তেনে ব্যক্তিয়েও জন্মৰ সময়, কেতিয়া খোজ কাঢ়িছিল বা ২০০১ জুনত ৰাতিপুৱাৰ জলপান কি খাইছিল আদি মনত পেলাব নোৱাৰে। সেয়ে স্মৃতি মানদণ্ডক ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ সন্তোষজনক মানদণ্ড বুলিব নোৱাৰি।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ (গ) শুদ্ধ (ঘ) শুদ্ধ (ঙ) শুদ্ধ

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কু-বিশ্বাসে অতীতত ঘটা ঘটনাক অস্বীকাৰ কৰি ব্যক্তিৰ নিজস্ব পৰিচয় অগ্রাহ্য কৰে। ছার্ত্রেই কয়— 'ব্যক্তি এজন যি জন তেওঁ হয় তেওঁ নহয় আৰু তেওঁ নহয় যিজন তেওঁ হয়'। ছার্ত্রেই সমকামীৰ উদাহৰণৰ দ্বাৰা কু-বিশ্বাসৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিছে। এজন ব্যক্তিৰ সমকামিতা তেওঁৰ অতীত কর্ম আৰু আকাংক্ষাৰ পর্যায়লৈহে সমকামী। তেওঁৰ যিবোৰ অতীত কর্মই তেওঁক সমকামী হিচাপে আত্ম তাদাত্ম্যক নির্দেশ দিয়ে, সেইবোৰ অস্বীকাৰ কৰি তেওঁ কু-বিশ্বাসত পৰে।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ছার্ত্রেই মত পোষণ কৰে যে এজন ব্যক্তি বা সকলো মানুহৰ কাৰণে আত্ম তাদাত্ম্যৰ কোনো নির্দিষ্ট মানদণ্ড নাই। ছার্ত্রে কয় যে তাদাত্ম্যক আমি কেৱল তথ্য বা ঘটনাৰ পৰাই নিঃসৃত কৰিব পাৰো। তেওঁ মার্টিন হিদেগাৰৰ পৰা এই মত গ্রহণ কৰিছে। ব্যক্তিৰ তাদাত্ম্য বিবেচনা কৰিবৰ বাবে, আমি তথ্যৰ বাদেও ব্যক্তিজনৰ ভৱিষ্যৎ পৰিকল্পনা, তেওঁ আকাংক্ষা, পৰিকল্পনা, অভিপ্রায়, আশা আৰু কল্পনাৰ ওপৰতো নির্ভৰ কৰিব লাগিব।

১০.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ

প্রশ্ন নং ১ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড কি?

প্রশ্ন নং ২ঃ কোনে দৈহিক তাদাত্ম্য সমর্থন কৰিছে?

প্রশ্ন নং ৩ঃ দৈহিক মানদণ্ড বুলিলে কি বুজা যায়?

প্রশ্ন নং ৪ঃ স্মৃতি মানদণ্ডক সমর্থন কৰা তিনিজন দার্শনিকৰ নাম লিখক।

প্রশ্ন নং ৫ঃ স্মৃতি মানদণ্ড কি?

প্রশ্ন নং ৬ঃ কু-বিশ্বাস কি?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন নং ১ঃ স্মৃতি মানদণ্ডৰ বিষয়ে চমু মন্তব্য দিয়ক।

প্রশ্ন নং ২ঃ দৈহিক মানদণ্ড কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ৩ঃ ছার্ত্রেৰ 'কু-বিশ্বাস' ধাৰণাটো চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন নং ৪ঃ ল'কৰ ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ বিষয়ে চমু মন্তব্য দিয়ক।

(গ) চমুটোকা লিখক (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন নং ১ঃ ডেকার্টৰ স্মৃতি মানদণ্ড সম্পর্কীয় মত

প্রশ্ন নং ২ঃ দৈহিক মানদণ্ড

প্রশ্ন নং ৩ঃ কু-বিশ্বাস

প্রশ্ন নং ৪ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কীয় ছার্ত্রেৰ মত

প্রশ্ন নং ৫ঃ ব্যক্তি তাদাত্ম্য সম্পর্কীয় ল'কৰ মত

(ঘ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন নং ১ঃ স্মৃতি মানদণ্ড কি? আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ২ঃ দৈহিক তাদাত্ম্য ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন নং ৩ঃ স্মৃতি মানদণ্ডৰ কিবা আসোৱাহ আছেনে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন নং ৪ঃ স্মৃতি মানদণ্ডতকৈ দৈহিক মানদণ্ডক বেছি সন্তোষজনক বুলি ভাবিব পাৰিনে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন নং ৫ঃ স্মৃতি মানদণ্ডৰ কিবা আসোৱাহ আছেনে? আলোচনা কৰক।

****